

Πρόλογος

Είμαι ένας ρομάνικαλ, ρομά της Βρετανίας. Γεννήθηκα πάνω σ' ένα τσιγγάνικο βαγόνι στην Ιρλανδία. Μεγάλωσα και μορφώθηκα στην Αγγλία, και τώρα ζω στην Αυστραλία.

Από παιδί ήξερα πως υπήρχαν και «ξένοι» ρομά. Ήταν σαν εμάς, τους ρομάνικαλ, αλλά και κατά κάποιον τρόπο διαφορετικοί. Άκουγα τον πατέρα μου και άλλους ρομάνικαλ να συζητούν για «ξένους» ρομά μαζί με τους οποίους είχαν κάποτε πάρει τους δρόμους, γύρω στα 1930. Είχα ακούσει τον γέρο Γκόρντον Μπόσογουελ να μιλάει για τους «ξένους» ρομά με τους οποίους εμπορευόταν άλογα στο Βέλγιο πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Είχα ακούσει τη Dora Yates, από τον περίφημο βρετανικό Σύλλογο Τσιγγανικής Παράδοσης, την *Gypsy Lore Society*, να μιλάει για «ξένους γύφτους», ν' αναθυμάται την «εισβολή των γερμανών γύφτων» στο Blackpool το 1911 και την «εισβολή των γύφτων χαλκιάδων» στο Λίβερπουλ το 1911. Είχα δει όλους εκείνους τους εξωτικούς τύπους στις φωτογραφίες της, με μακριές γενειάδες, μπότες μέχρι το γόνατο, φαρδιά παντελόνια, φουφουλωτά πουκάμισα και μεγάλα πανωφόρια με ασημένια κουμπιά, να σφυροκοπούν χάλκινα δοχεία πάνω σε πασσάλους μπηγμένους στο έδαφος. Οι γυναίκες φορούσαν φούστες ως τον αστράγαλο και περιδέραια απ' όπου κρέμονταν χρυσές λίνρες. Υπήρχαν και αγόρια ντυμένα σαν τους πατεράδες τους, που κάπνιζαν πίπες και τσιγάρα. Και φυσικά είχα ακούσει κάθε λογής ιστορίες για τους χορευτές και τις χορεύτριες του φλαμένγκο στην Ισπανία και για τις ορχήστρες των ρομά της Ουγγαρίας, τα 'τσιγγάνικα βιολιά'.

Όσο πιο πρώτη φορά είδα από κοντά «ξένους» ρομά το 1956, όταν πρωτογνώρισα κάποιους που είχαν βρεθεί πρόσφυγες μετά την ουγγρική επανάσταση. Μία υπηρεσία προνοίας είχε

επικοινωνήσει μ' ένα μέλος της *Gypsy Lore Society*, ψάχνοντας διερμηνέα για μια οικογένεια μαγιάρων ρομά. Εκείνος ειδοποίησε τον πατέρα μου, και όλοι μαζί επισκεφτήκαμε την οικογένεια. Δεν έμοιαζαν με τους ανθρώπους που έβλεπα στις εξωτικές φωτογραφίες στο γραφείο της Ντόρας, ούτε ήταν όπως φανταζόμουν τους Ούγγρους ρομά. Ούτε βελούδινα γιλέκα φορούσαν ούτε βιολιά είχαν. Για την ακρίβεια δεν μου φαίνονταν διαφορετικοί από τους ρομάνικαλ που γνώριζα. Καθώς τους άκουγα ξαφνικά συνειδητοποίησα ότι το δικό τους *dzho-kool* ήταν το δικό μας *jukel* (σκύλος) – μιλούσαν ρομανή! Εκείνη την στιγμή, παρ'όλο που δεν αναγνώριζα παρά μόνο λίγες σκόρπιες λέξεις στη μιλιά τους, πρωτοσυλλογίστηκα πως εμείς οι ρομά, όσο και αν είμαστε διαφορετικοί, έχουμε κάποια κοινά που μας ενώνουν.

Μια από τις ατυχίες της ιστορίας των ρομά είναι ότι οι ρομάνικαλ των βρετανικών νησιών είχαμε μείνει μέχρι πρόσφατα απομονωμένοι από τους υπόλοιπους ευρωπαίους ρομά, καθώς και από τον τόσο διαφορετικό τρόπο ζωής τους. Πολλά απ' όσα πιστεύαμε για τους «ξένους» ρομά δεν προέρχονταν από αδιαμεσολάβητη γνώση και δική μας εμπειρία, αλλ' από στερεότυπα που είχαν πλάσει για τους ρομά οι *gadžo*, με άλλα λόγια οι *γκατζοί*, οι μη ρομά, καθώς και από κάθε λογής έργα μυθοπλασίας. Οι ρομάνικαλ, όπως ακριβώς και οι άλλοι ευρωπαίοι ρομά, έχουμε ζήσει στο πετσί μας τις προκαταλήψεις που παράγει η αποπροσανατολιστική εικόνα του «γύφτου». Κουβαλάμε κι εμείς τις κάθε λογής αρνητικές εμπειρίες μας, έχουμε κι εμείς βιώσει τον αποκλεισμό, την περιθωριοποίηση, τη ρατσιστική παρενόχληση και τις διακρίσεις σε βάρος μας, καθώς και τον αποκάλυπτο ρατσισμό που εκδηλώνεται απέναντι στους «γύφτους» γενικά. Παρ' όλα αυτά κι εμείς, οι ρομάνικαλ, συχνά βλέπαμε τους άλλους ρομά σαν ανθρώπους αλλόκοτους και διαφορετικούς. Τους θεωρούσαμε κατά κάποιον τρόπο ξέχωρους από εμάς, και ήμασταν κι εμείς καχύποπτοι απέναντί τους.

Ευτυχώς αυτή η τεχνητή απομόνωση και η καχυποψία που γεννά απέναντι στους ρομά ο κόσμος των *γκατζών* υποχωρεί τα

τελευταία τριάντα χρόνια. Το βιβλίο του Ίαν Χάνκοκ που κρατάτε στα χέρια σας αποδομεί ακόμη περισσότερο τούτη την καχυποψία, και βοηθά να διαλυθούν κάποιες παρανοήσεις που επιβιώνουν ακόμη και μεταξύ των ίδιων των ρομά. Είναι ένα βιβλίο που βοηθά να ενωθούμε όλοι μαζί οι ρομά, πράγμα απαραίτητο σε μια Ευρώπη που συμπεριλαμβάνει (ακόμη) και τη Βρετανία, και σε καιρούς όπου παλεύουμε με καυτά κοινωνικά προβλήματα.

* * *

Το 1969 οι γονείς μου, παίρνοντας από την ανάποδη τη μεταναστευτική πορεία του λαού μας, έκαναν το ταξίδι από την Αγγλία στην Ινδία. Η υπέροχη και μοναδική διαδρομή τους καταγράφηκε στο βιβλίο *Τσιγγάνοι, οι ταξιδευτές του κόσμου*.¹ Στις διάφορες χώρες που επισκέφτηκαν στο δρόμο τους συνάντησαν κάθε λογής ρομά. Και σε κάθε χώρα κατάφεραν να βρουν λίγες ή πολλές λέξεις της ρομανής που μοιραζόμαστε με τους τοπικούς ρομά, επιβεβαιώνοντας έτσι την άποψη ότι κάποια κοινά χαρακτηριστικά τα συμμεριζόμαστε όλος ο λαός των ρομά.

Όταν οι γονείς μου άφησαν πίσω τους την Ινδία, ήρθαν να εγκατασταθούν στην Αυστραλία. Εδώ διηγούνταν στον κόσμο ιστορίες, έδειχναν φωτογραφίες, κι έπαιζαν τους δίσκους που είχαν αγοράσει με τη μουσική των ρομά. Μου έλεγαν ακόμη για τους κάθε λογής ρομά που είχαν συναντήσει στο δρόμο τους, και πώς μπόρεσαν στις διάφορες χώρες να χρησιμοποιήσουν τη ρομανή. Από τότε μου είχαν πει μάλιστα ότι στην Ευρώπη υπήρχαν και μερικοί ευρωπαίοι ρομά που είχαν αρχίσει να παλεύουν για τα δικαιώματά τους. Λίγο αργότερα άκουσα για τα πρώτα δειλά βήματα που γίνονταν τότε για να στερεωθεί η αλληλεγγύη όλων των ρομά, μέσω του Πρώτου Παγκόσμιου Συνεδρίου των Ρομά. Αυτό οργανώθηκε στο Λονδίνο το 1971.

1. Bart McDowell, *Gypsies – Wanderers of the World*, National Geographic Publications, Ουάσιγκτον 1972.

Όσο ζούσα στην Αυστραλία γνώρισα πολλούς από το λαό μας. Άλλοι ήταν ρομάνικαλ, άλλοι Έλληνες, άλλοι Βορειομακεδόνες, άλλοι Γιουγκοσλάβοι και άλλοι Ισπανοί ρομά, και τελευταία άρχισαν να μας έρχονται και Ρουμάνοι, Τσέχοι και Βούλγαροι. Ωστόσο όλοι είμαστε ρομά, ξένοι όλοι μας σε χώρες ξένες που κατοικούνται κυρίως από γκατζούς. Όλα αυτά μ' έκαναν να πειστώ για την ουσιαστική ενότητα του ποικιλόμορφου λαού μας, του λαού των ρομά. Και σε τούτο εδώ το βιβλίο ο καθηγητής Ίαν Χάνκοκ μας δίνει πλήθος αποδείξεις για το πόσο αληθινό είναι το σύνθημα: «Ενότητα μέσα από την διαφορετικότητα».

Ο καθηγητής Χάνκοκ είναι επιφανής πανεπιστημιακός. Σύνάμα τον γνωρίζουμε ως πρωτοπόρο ρομά συγγραφέα, ο οποίος αναδεικνύει σθεναρά τη φωνή των ρομά, και μάλιστα αμφισβητεί την πρωτοκαθεδρία των μη ρομά στις σπουδές που αφορούν τους ρομά, που κρατά ως σήμερα. Στο βιβλίο που έχετε στα χέρια σας, μας ευαισθητοποιεί ακόμη περισσότερο για τα ζητήματα των ρομά. Όλη η πολύχρονη και πολλαπλή εμπειρία του Ίαν Χάνκοκ –ρομά, ακαδημαϊκός μελετητής, και συγχρόνως ακατάβλητος πολιτικός αγωνιστής– κρυσταλλώθηκε σ' αυτήν εδώ τη συνοπτική, αλλά και αξιόπιστη και πολύτιμη, εισαγωγή στη ζωή και την κουλτούρα των ρομά, με όλες τους τις εκφάνσεις. Παρ' όλο που ασχολείται κυρίως με μία από τις πολυπληθέστερες γλωσσικές ομάδες των ρομά στην Ευρώπη και στον κόσμο –εκείνους που μιλούν τη διάλεκτο βλαχ– καλύπτει επίσης πολλές πτυχές της ζωής όλων των ρομά.

Ο καθηγητής Χάνκοκ πραγματεύεται εδώ την ιστορία των ρομά, από την αρχική μας έξοδο από την Ινδία μέχρι τα σύγχρονα μεταναστευτικά μας ρεύματα. Ασχολείται επίσης με τα πολλά ινδικά πολιτισμικά στοιχεία που κρατήσαμε στην καθημερινότητά μας, καθώς και με τις πρόσφατες γενετικές έρευνες που επιβεβαιώνουν την καταγωγή μας από την Ινδία.

Επιπλέον ο καθηγητής Χάνκοκ εξετάζει αναλυτικά όχι μόνο τις μεταναστευτικές ροές των διάφορων ομάδων των ρομά, αλλά και τους λόγους για τους οποίους συνέβησαν όλες αυτές

οι μετακινήσεις των πληθυσμού. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου μάς εισάγει στις λεπτομέρειες της ζωής των ρομά, σε έθιμα και τελετουργίες που αποτυπώνουν τόσο τη μεγάλη ποικιλία της όσο και τις ομοιότητες της. Αφιερώνει επίσης ένα κεφάλαιο στις πτυχές των διαφορετικών κουζινών που ανέπτυξαν οι διάφορες ομάδες των ρομά, αλλά και στις πεποιθήσεις μας για το τι σημαίνουν υγεία και αρρώστια. Τονίζει πώς συνδέονται όλα αυτά μεταξύ τους στον τρόπο ζωής μας. Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου αποκαλύπτει τη δεινή γλωσσολογική κατάρτισή του συζητώντας τη γλώσσα μας, και δίνοντάς μας μία επιλογή από παροιμίες που αντικατοπτρίζουν την ζωή των ρομά.

Δίπλα σ' όλα αυτά ο καθηγητής Χάνκοκ εκθέτει επίσης τη σκοτεινή πλευρά της ιστορίας μας. Εξετάζει τη μακράιωνη δουλεία μας στη σημερινή Ρουμανία και τις καταστροφικές και ανεξίτηλες επιπτώσεις της σε πολλούς ρομά. Επισημαίνει ότι και σ' άλλα μέρη του κόσμου μας έκαναν σκλάβους και μας υπέβαλαν σε καταναγκαστική εργασία. Εξετάζει τη γενοκτονία μας από τους ναζί, η οποία, όπως ακριβώς και η δουλεία, εξακολουθεί να επηρεάζει τις ζωές όλων των ρομά ως και σήμερα. Προσφέρει επιπλέον μια λεπτομερή συζήτηση για τις αιτίες του ρατσισμού εναντίον των ρομά, του αντιρομανισμού, και ιδίως του ρόλου που διαδραματίζει σ' αυτόν η στερεοτυπική εικόνα των «γύφτων».

Το βιβλίο κλείνει με μια νότα αισιοδοξίας, δίνοντάς μας στοιχεία που κάνουν πιο κατανοητή την κουλτούρα των ρομά, καθώς και πολύτιμες συμβουλές για το πώς θα μπορούσαν οι μη ρομά να ευαισθητοποιηθούν στην αλληλεπίδρασή τους μαζί μας. Επιπλέον δίνει μία περιεκτική περίληψη της πολιτικής ζωής των ρομά, που άρχισε πρόσφατα ν' αναπτύσσεται -παρ' όλο που από μετριοφροσύνη παρασιωπά τη δική του σημαντική συνεισφορά στο τομέα αυτό. Στον ίδιο θετικό τόνο μας παρουσιάζει και μερικούς διάσημους ρομά, που είχαν πορείες ζωής πολύ διαφορετικές μεταξύ τους. Σημαντικότερη είναι επίσης η βιβλιογραφία που μας προτείνει εν κατακλείδι, και στην οποία μάλιστα συμπεριλαμβάνονται και αρκετές ιστοσελίδες φτιαγμένες από ρομά.

Από τη μεριά του πατέρα του ο Ίαν Χάνκοκ κατάγεται από την οικογένεια του Imre Benczi, η οποία είχε φύγει κάποτε από τη περιοχή Einser της Ουγγαρίας που σήμερα βρίσκεται ανάμεσα στην κωμόπολη Mosonmagyaróvár και τ' αυστριακά σύνορα. Αυτό έγινε στο δεύτερο μισό του δεκάτου ένατου αιώνα, στη διάρκεια μιας μεγάλης μετανάστευσης που οδήγησε στη δυτική Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες τους ρομούνγκρε (Romungre). Μία από τις δύο κόρες του Imre Benczi, η Maria, παντρεύτηκε τον γιο μιας οικογένειας θεατρανθρώπων από το West Country της Αγγλίας, τους Hancock. Απέκτησαν τρία παιδιά, μεταξύ των οποίων τον Marco, που παντρεύτηκε τη Gertrude, κόρη της βασιλικής οικογένειας των ρομάνικαλ. Ένα από τα παιδιά τους ήταν ο Reginald (Redjo), ο πατέρας του Ίαν Χάνκοκ, ο οποίος παντρεύτηκε την Kitty, κόρη του Arthur (Jack) Palmer. Ο τελευταίος ήταν ένας ρομάνικαλ έμπορος μετάλλου και γνωστός μποξέρ στη νοτιοανατολική Αγγλία τη δεκαετία του 1920.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 ο Ίαν Χάνκοκ πήγε να ζήσει στον Καναδά, αλλά επέστρεψε στην Αγγλία το 1961. Μη έχοντας τελειώσει το γυμνάσιο, έπιασε δουλειά, βαφιάς, σε κάθε λογής εργοστάσια στο δυτικό Λονδίνο. Εκείνο τον καιρό έμενε σε μια πανσιόν, έχοντας συγκατοίκους κυρίως φοιτητές από τη Σιέρα Λεόνε. Κάνοντας παρέα μαζί τους κατάφερε να μάθει την κρίο, την κυριότερη γλώσσα της χώρας τους. Χάρη στην εξαιρετική του ικανότητα να μαθαίνει λεξιλόγια, και μέσω των ακαδημαϊκών τους διασυνδέσεων μέσα στη δική τους κοινότητα, τον πρόσεξε ο καθηγητής David Dalby από το Πανεπιστήμιο του Λονδίνου. Αυτός κατόρθωσε τελικά να τον εντάξει στο πρόγραμμα του ίδιου πανεπιστημίου και να τον κάνει να ξεκινήσει τη διδακτορική διατριβή του.

Εκείνο τον καιρό κυβερνούσαν τη Βρετανία οι Εργατικοί του Χάρολντ Ουίλσον. Είχαν δρομολογήσει ένα βραχύβιο ενισχυτικό πρόγραμμα (Affirmative Action) που επέτρεπε σε κάποιες ειδικές περιπτώσεις μειονοτικών ν' αποκτήσουν τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ο Χάνκοκ –μαζί με ακόμα έναν– έτυχε να πληροί

τις προϋποθέσεις. Χωρίς να έχει καν πάρει απολυτήριο γυμνασίου, πόσω μάλλον πανεπιστημιακό πτυχίο και μεταπτυχιακό τίτλο, υποστήριξε με επιτυχία τη διδακτορική του διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, το 1971. Από τότε μέχρι σήμερα έχει δημοσιεύσει παραπάνω από τριακόσια άρθρα και βιβλία, κυρίως για θέματα ιστορίας των ρομά, ανθρωπίνων δικαιωμάτων και πολιτισμού. Επιπλέον ενεργοποιήθηκε πολιτικά στο κίνημα των ρομά στα τέλη της δεκαετίας του 1960.²

Το 1997 ο Ίαν Χάνκοκ τιμήθηκε, για το σύνολο του έργου του στην υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με το νορβηγικό βραβείο Ράφτο (Rafto Foundation Human Rights Prize), ενώ τον ίδιο χρόνο ανέλαβε την έδρα Gamaliel Chair in Peace and Justice στο Πανεπιστήμιο του Ουϊσκόνσιν. Το 1998 ο πρόεδρος των ΗΠΑ Μπιλ Κλίντον (που έχει και ο ίδιος εν μέρει καταγωγή ρομά, βλ. παρακάτω) τον διόρισε εκπρόσωπο των ρομά στο επίσημο αμερικανικό ίδρυμα για τη μελέτη των ολοκαυτωμάτων, το US Holocaust Memorial Council. Έως και το 2000 ο Ίαν Χάνκοκ εκπροσωπούσε τη Διεθνή Ένωση Ρομά (International Romani Union) στο ECOSOC (Economic and Social Council of the United Nations, Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο των Ηνωμένων Εθνών) και στη UNICEF. Σήμερα διδάσκει Σπουδές Ρομά στο Πανεπιστήμιο του Τέξας, όπου είναι και διευθυντής του Κέντρου Αρχαιοθήκης και Τεκμηρίωσης της Ρομανής (University of Texas in Austin, Romani Archives and Documentation Center).

Αυτή εδώ η εισαγωγή του καθηγητή Χάνκοκ στη ζωή, τα ήθη και τα έθιμα των ρομά έχει δύο σκοπούς. Από τη μια μεριά γράφτηκε ως ένα χρηστικό εγχειρίδιο για δασκάλους, κοινωνικούς λειτουργούς, γιατρούς, και για όλον εκείνο τον κόσμο που αλληλεπιδρά επαγγελματικά με ρομά στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη.

2. Περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή του και για την οικογένειά του βρίσκετε εδώ: Elliot Barkan (επιμ.), *They Made it in America. Prominent Ethnic Americans*, ABC-CLIO, Νέα Υόρκη 2001· Billy Cribb, *Tarmac Warrior*, Mainstream publishing, Λονδίνο 2001· περιοδικό *Lacio Drom* 6 [1985]· περιοδικό *Džaniben* 3 [1996].

Στο μέτρο λοιπόν που απευθύνεται στους γκατζούς διευκρινίζει παρανοήσεις, θέτει υπό έλεγχο στερεότυπα και αντικαθιστά την παραπληροφόρηση με αληθινά δεδομένα, έτσι ώστε να δώσει βάσεις για μια καλύτερη κατανόηση μεταξύ των μη ρομά και των ρομά, και για την αμοιβαία τους αποδοχή. Θέτει τις βάσεις επίσης ώστε να υπάρξει καλύτερη κατανόηση και αποδοχή μεταξύ των διαφορετικών ομάδων των ίδιων των ρομά, τονίζοντας την ουσιαστική ενότητα του λαού μας κι εστιάζοντας στις ομοιότητες που έχουμε μάλλον παρά στις διαφορές μας.

Ken Lee, Ph.D.

Λέκτορας Κοινωνιολογίας και Ανθρωπολογίας
Faculty of Education and Arts
University of Newcastle
New South Wales, Australia

Anglune Lava

Το να μεγαλώνεις ρομά ήταν πάντοτε, και είναι και σήμερα, δύσκολο πράγμα. Ο ρατσισμός, το μίσος, η βία, οι προκαταλήψεις και οι μειωτικές διακρίσεις που αντιμετωπίζουμε στην καθημερινότητα σε κάποιες από τις χώρες όπου ζούμε δεν μας αφήνουν ν' απολαύσουμε την καλή ζωή που όλοι οι άνθρωποι, ζώντας μέσα στον υπέροχο αυτό κόσμο, δικαιούνται.

Εγώ μεγάλωσα στην Αργεντινή μιλώντας τη διάλεκτο *βλαχ* της ρομανής. Επομένως κι εγώ έγινα αποδέκτης αρνητικών διακρίσεων και προκαταλήψεων, ιδίως στο σχολείο, λόγω της διαφορετικής μου γλώσσας, αλλά και όλων των λάθος στερεοτύπων που είχαν οι μη ρομά για εμάς. Η χώρα μου και οι κάτοικοι της συμμερίζονταν τις ίδιες προκαταλήψεις που είχαν και οι πρόγονοί τους από την Ευρώπη, οι οποίοι είχαν κατακτήσει τα νοτιοαμερικανικά εδάφη όπου ήρθε να κατοικήσει και η οικογένειά μου. Οι δικοί μας πρόγονοι, ρομά που είχαν έρθει από τη Ρωσία, την Ελλάδα και τη Σερβία, έχοντας επίγνωση αυτού του δεδομένου, μας είχαν διδάξει από παιδιά ότι δεν θα ήταν εύκολο να τα βγάλουμε πέρα με τον έξω κόσμο. Μάθαμε λοιπόν να κρατάμε τη γενιά μας κρυφή, και να λέμε ότι έχουμε καταγωγή ελληνική ή ιταλική, ότι γλώσσα μας ήταν τα αρχαία ελληνικά, και άλλα τέτοια, ενώ παράλληλα μέσα μας νιώθαμε περήφανοι γι' αυτό που είμαστε, δηλαδή ρομά. Ωστόσο πολλές φορές φοβόμασταν να παραδεχτούμε ανοιχτά την ταυτότητα μας, την καταγωγή μας και την κουλτούρα μας, ιδίως όταν είχαμε συναλλαγές με τους θεσμούς και τις αρχές.

Στις αρχές του 1980 έλαβα ένα γράμμα από τον καθηγητή Ίαν Χάνκοκ. Ποιος ήταν αυτός ο άνθρωπος, που έμελλε να μου δείξει έναν κόσμο άλλο κι εντελώς διαφορετικό, για τον οποίο θα μπο-

ρούσα να νιώθω ακόμα πιο περήφανος; Μέσα από τα γράμματα του ανοιγόταν σιγά σιγά μπροστά στα μάτια μου ένας ολοκαίνουριος κόσμος. Έτσι έμαθα για την προέλευση της κουλτούρας μας, των παραδόσεών μας, της γλώσσας μας, καθώς και τις ενδείξεις για την καταγωγή μας από την Ινδία και πολλά άλλα, κανένα από τα οποία δεν είχαμε ποτέ διδαχθεί από τους γκατζούς. Ο καθηγητής Χάνκοκ μ' ενθάρρυνε να συνεχίσω τη δουλειά μου πάνω στα παραμύθια του λαού μας, στη γλώσσα μας, και αργότερα και στην πολιτική μας, καθώς και ν' αναζητήσω ιστορικά στοιχεία για τη μοίρα μας, κάτι το οποίο είχα ξεκινήσει τέσσερα ή πέντε χρόνια προτού λάβω το πρώτο του γράμμα, όταν ήμουν ακόμα ένας έφηβος που αγαπούσε τη κουλτούρα του και για κάποιον απροσδιόριστο λόγο φοβόταν τον έξω κόσμο.

Πέρασε ο καιρός και συναντηθήκαμε, γίναμε φίλοι και συνεργάτες, και μοιραστήκαμε έναν κοινό σκοπό, την αγάπη για την κουλτούρα μας και την ελπίδα για το μέλλον.

Σ' αυτό εδώ το αξιοθαύμαστο βιβλίο ο καθηγητής Χάνκοκ, ο *Yanko le Redjosko* όπως τον λέμε εμείς, παρουσιάζει την πραγματική ζωή των ρομά, την καταγωγή μας, τις παραδόσεις μας, την κουζίνα μας, τα γατροσόφια μας, τη γλώσσα μας και πολλά άλλα. Δίνει πραγματικά μια ακριβή περιγραφή όλων των δήθεν μυστηρίων που οι άλλοι αποδίδουν στον τρόπο ζωής μας.

Συγχαρητήρια, καθηγητή Χάνκοκ. *Phrala Yanko!*

Εγώ πάντως συνιστώ τούτο εδώ το βιβλίο σε όλους τους ανθρώπους που αισθάνονται ειλικρινές ενδιαφέρον για το λαό μας. Τόσο οι εντελώς αρχάριοι όσο και οι ακαδημαϊκοί μελετητές θα βρουν εδώ μια καλή πηγή πληροφοριών, από πρώτο χέρι, για το λαό μας. Καλό διάβασμα!

George Bernal

Συγγραφέας και ιδρυτής του
The Council of the Organizations and Kumpanias
of the Americas

Εισαγωγή

Απ' άκρη σ' άκρη της Ευρώπης, καθώς και στη βόρεια αλλά και τη λατινική Αμερική, στην Αυστραλία και σ' αρκετές περιοχές της Αφρικής και της Ασίας, υπάρχουν άνθρωποι που αυτοπροσδιορίζονται ως ρομά. Μοιράζονται μια κουλτούρα και μια γλώσσα που τους διακρίνει από τον υπόλοιπο κόσμο.

Ενώ αυτός ο πληθυσμός, που μετρά περίπου δώδεκα εκατομμύρια ψυχές σ' ολόκληρο τον κόσμο, αυτοαποκαλείται ρομά, οι λαοί ανάμεσα στους οποίους ζει τον αναφέρουν με πληθώρα ονομάτων: γύφτοι, τσιγγάνοι, *Zigeuner*, *Gitanos*, *heiden*, και άλλα. Όλος ο κόσμος ξέρει τους «γύφτους», αλλά πολύ λιγότεροι πραγματικά γνωρίζουν τους ρομά. Εδώ λοιπόν αναγνωρίζουμε δύο διακριτές ταυτότητες. Από τη μια μεριά την πραγματική ταυτότητα των ίδιων των ρομά, και από την άλλη εκείνη που είναι γνώριμη στους περισσότερους μη ρομά, και η οποία αποδίδεται με τα πολλά αυτά ονόματα.

Μολονότι εμείς οι ρομά ζούμε εδώ και πολλούς αιώνες στην Ευρώπη, η κοινή αντίληψη του κόσμου για εμάς σχεδόν ποτέ δεν προέρχεται από άμεση συναναστροφή με το λαό μας (από πρώτο χέρι, εννοώ), καθώς συνεχίζουμε να ζούμε ξέχωρα από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Ο κόσμος μαθαίνει για εμάς από τον τρόπο που μας παρουσιάζουν κάποιοι άλλοι, σε ιστορίες και σε τραγούδια, ή απ' όπως μας δείχνουν τα μέσα ενημέρωσης. Κλασικά μυθιστορήματα, όπως *Η Παναγία των Παρισίων* ή τα *Ανεμοδαρμένα ύψη*, θεατρικά έργα, όπερες και φιλμ όπως η *Κάρμεν* του Μπιζέ και ο *Βαρόνος των τσιγγάνων* του Γιόχαν Στράους υιού, βοήθησαν να φτιαχτεί μια εικόνα που είναι ίσως ρομαντική, ή και μερικές φορές τρομακτική, αλλά πάντως δεν είναι ιδιαίτερα ακριβής. Σ' αυτό εδώ το βιβλίο λοιπόν ανιχνεύουμε πού και πώς γεννήθηκε τούτη η εικόνα, καθώς και πώς είναι πραγματικά οι

ρομά, αλλά και πώς μπορείτε να μάθετε περισσότερα για εμάς, για την ιστορία μας, για τα συναισθήματά μας και για το τι περιμένουμε από τη ζωή. Σ' όλο το βιβλίο χρησιμοποιείται πάντοτε για εμάς η λέξη *ρομά*, μεταξύ των άλλων και για να τονιστεί ότι οι άλλες απεικονίσεις και ονομασίες που μας αποδίδονται είναι παραπλανητικές ή κι επικίνδυνες.

Σημείωση για την ορθογραφία της γλώσσας ρομανή

Η ορθογραφία της ρομανής που χρησιμοποιείται σ' αυτό εδώ το βιβλίο, με λατινικούς χαρακτήρες, είναι η ίδια που έχω καθιερώσει παλαιότερα στο γλωσσολογικό μου έργο. Επισημαίνεται ότι σύμφωνα μ' αυτή την ορθογραφία της ρομανής το *c* όταν βρίσκεται μόνο του προφέρεται όπως το *ts* στη λέξη *cats*, το *tj* προφέρεται όπως το *ch* στη λέξη *choose*, τα *š* και *ž* προφέρονται όπως το *sh* και το *zh* στις λέξεις *shoes* και *pleasure* αντίστοιχα, το *j* προφέρεται σαν το αγγλικό *y*, το *dj* προφέρεται όπως το *j* στη λέξη *jump*, το *rr* (δηλαδή το διπλό *r*) προφέρεται όπως το ένρινο *r* στα γαλλικά και στα γερμανικά, το *x* όπως το «*ch*» στη γερμανική λέξη *Achtung*, ενώ τα *čh* και *dž* είναι σαν τα *č* και *ž* αλλά προφέρονται με τη γλώσσα ανεβασμένη προς τον ουρανίσκο. Όλες οι αναφορές στη ρομανή στο παρόν έργο αφορούν τη διάλεκτο *βλαχ*, εκτός και αν επισημαίνεται διαφορετικά.

Κάποιες από τις λέξεις στο δεύτερο κεφάλαιο είναι ρουμάνικες και όχι της ρομανής, κι επομένως ακολουθούν την ορθογραφία της ρουμανικής γλώσσας. Ενώ η ρομανή είναι ινδικής προέλευσης, η ρουμανική είναι ρωμανική γλώσσα που προέρχεται από τα λατινικά κι έχει τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Στα ρουμάνικα το *c* και το *g* πριν από το *e* ή το *i* προφέρονται όπως το *ch* στην αγγλική λέξη *choose* και το *g* στην αγγλική λέξη *giant* αντίστοιχα, ενώ το *ch* και το *gh* πριν από το *e* και το *i* ακούγονται σαν το *k* και το *g*. Το *s* με άγκιστρο, δηλαδή το ρουμανικό

ς, προφέρεται σαν το *sh* στη λέξη *shoes*, ενώ το *t* με άγκιστρο, το ρουμανικό *ț*, σαν το *ts* στη λέξη *cats*. Το *j* είναι το *zh* στην λέξη *pleasure*. Για παράδειγμα, οι λέξεις *ciocoi*, *Balș*, *vra... jitoari* και *țigan* θ' ακούγονταν, αν ήταν λέξεις της ρομανής, «*chock-oy*», «*Balsh*», «*vruh-zhit-wari*», και «*tsigan*», ενώ θα γράφονταν *čokoj*, *Balš*, *vrezitvari*, και *cigan*.

Σημείωση για τα ονόματα

Σ' αυτό εδώ το βιβλίο –εκτός απ' όταν παραθέτω κάποιους άλλους συγγραφείς, ή επειδή είναι απαραίτητο και σχετικό με τη συζήτηση– η λέξη «γύφτος» δεν χρησιμοποιείται. Υπάρχουν δύο λόγοι γι' αυτό. Πρώτον, το «γύφτος» είναι ένα όνομα που μας αποδόθηκε από κάποιους μη ρομά και βασίζεται σε μία λαθεμένη υπόθεση για την καταγωγή μας: δεν είμαστε από την Αίγυπτο. Δεύτερον, είναι λέξη συνδεδεμένη –καθώς και οι αντίστοιχες στις άλλες γλώσσες– με όλες τις ανακρίβειες και συχνά με την αρνητική απεικόνιση που ξεκινά από κάποια λογοτεχνικά έργα. Σε κάθε περίπτωση η λέξη αυτή δεν αρέσει στους περισσότερους ρομά. Εδώ και παραπάνω από ενάμιση αιώνα ο James Crabb παρατηρούσε, «αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι δεν τους αρέσει να τους αποκαλούν γύφτους» (1832:21). Ένας από τους σκοπούς αυτού εδώ του βιβλίου είναι ν' αποδομήσει το στερεότυπο των φανταστικών αυτών «γύφτων» και να το αντικαταστήσει με την εικόνα του αληθινού λαού, των ρομά. Συνεπώς η λέξη ρομά χρησιμοποιείται σ' όλο το βιβλίο ως γενικό όνομα για το λαό μας. Ωστόσο ο όρος «γύφτος» συνεχίζει ως σήμερα να χρησιμοποιείται από πολλούς, ενώ η αντικατάστασή του και η μετάβαση στον όρο ρομά είναι αργή. Οι συγγραφείς θα μπορούσαν να συνεισφέρουν σ' αυτήν τη διαδικασία αν συμπεριλάμβαναν στα κείμενά τους προτάσεις όπως «οι ρομά, ευρέως γνωστοί με το ανακριβές όνομα γύφτοι» αντί να γράφουν, για παράδειγμα, «οι γύφτοι, που προτιμούν να αποκαλούν τους εαυτούς τους ρομά».

Τα τελευταία χρόνια ο όρος ρομά έχει καθιερωθεί ως συμπεριληπτικός για όλους τους πληθυσμούς που μιλούν ή κάποτε μίλησαν τη ρομανή. Ενώ όμως υιοθετήθηκε από πολλούς κι ετερόκλητους οργανισμούς και οργανώσεις (όπως το Nordic Roma Council, τη Sa-Roma Inc, και το Roma National Congress) δεν είναι αποδεκτός απ' όλες τις ομάδες. Τούτο γιατί η λέξη της ρομανής Rom αρχικά σήμαινε άντρας ρομά που έχει δεσμευτεί σε γάμο, αλλά με την άφιξη των ρομά στην Ευρώπη πήρε δύο αποκλίνουσες μεταξύ τους σημασίες. Για κάποιους κράτησε την αρχική σημασία, αλλά περιορισμένη μόνο στη δική τους κοινότητα, ενώ για άλλους κατέληξε να σημαίνει απλώς σύζυγος.

Έτσι, για παράδειγμα, οι σίντι, οι ρομάνικαλ ή οι μανούς χρησιμοποιούν τον όρο ρομά με τη στενότερη έννοια, του άντρα συζύγου, και όχι σαν όνομα όλης της ομάδας τους. Από την άλλη μεριά όλες οι ομάδες χρησιμοποιούν το επίθετο ρομανί για να περιγράψουν τους εαυτούς τους. Ένας σίντο ή ένας ρομάνικαλ πρόθυμα θα παραδεχτεί ότι είναι ρομά (ως επίθετο) και ότι μιλάει τη γλώσσα ρομανή (ως επίθετο πάλι), καθώς και ότι διατηρεί τη κουλτούρα των ρομά. Ακολουθώντας λοιπόν εδώ την κοινή πρακτική να χρησιμοποιούμε επιθετικούς τύπους σαν να ήταν ουσιαστικά (πχ. αυτή είναι Βουλγάρα, εκείνος είναι Ούγγρος), κάνουμε το ίδιο και στη χρήση του επιθέτου ρομανί, όπως άλλωστε συμβαίνει εδώ και καιρό στη Βρετανία. Με άλλα λόγια, το ουσιαστικοποιούμε. Τον θηλυκό του τύπο, η ρομανή, τον χρησιμοποιούμε για τη γλώσσα μας.

Το 2000 το αμερικάνικο Κογκρέσο συμφώνησε ν' ακολουθήσει την ίδια πρακτική. Από τον Νοέμβριο εκείνης της χρονιάς η Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου άλλαξε επίσημα τη θεματική της επικεφαλίδα από *Gypsies* σε *Romanies*.

Επιπλέον, η σωστή χρήση της λέξης ρομά, που στην πραγματικότητα είναι μόνον ένας συγκεκριμένος τύπος, αρσενικό ουσιαστικό πληθυντικού αριθμού, προφανώς μπερδεύει πολλούς, οι οποίοι περιστασιακά την χρησιμοποιούν λαθεμένα σαν να ήταν ουσιαστικό ενικού (δηλαδή, ο τύπος ρομ) ή ακόμα και

σαν επίθετο («Αυτή η γυναίκα είναι ρομά», ή «η γλώσσα ρομά»). Άλλες φορές η λέξη *Romanes* χρησιμοποιείται στ' αγγλικά ως εναλλακτικό όνομα για την γλώσσα, τη ρομανή, και αυτό πρέπει να αποφεύγεται επίσης. Η λέξη ρομανή όταν βρίσκεται μόνη της είναι στο σωστό τύπο, αλλά εδώ είναι επίρρημα που σημαίνει «με τον τρόπο των ρομανί», ενώ το «μιλάς ρομανή;» είναι «*Vrakeres Rromanes?*», που αν μεταφραστεί κυριολεκτικά σημαίνει «μιλάς με τον τρόπο των ρομά;». Κάλλιστα θα μπορούσαμε να πούμε *hujade-pen Rromanes*, δηλαδή «αυτοί ντύνονται με τον τρόπο των ρομά», ή *kiravel Rromanes* δηλαδή «εκείνη μαγειρεύει με τον τρόπο των ρομά».

Ρομά υπάρχουν παντού, ακόμα και στην Κίνα και τη Σιγκαπούρη, στην Αυστραλία και την Αφρική, αλλά ο αριθμός τους είναι μακράν μεγαλύτερος στην Ευρώπη και στη Βόρεια και Νότια Αμερική. Δεν είμαστε πληθυσμός ενιαίος ή ομοιογενής, ενώ από τόπο σε τόπο διαφέρουμε σημαντικά και ως προς την εμφάνισή μας. Οι *Gitanos* της Ισπανίας δείχνουν να έχουν λίγες ομοιότητες με τους *Gypsies* στην Αγγλία ή με τους *Tattare* της Σουηδίας ή τους *Tsigani* της Ρουμανίας. Κι όμως όλοι μας αυτοαποκαλούμαστε ρομά, όλοι διατηρούμε στοιχεία της ίδιας κουλτούρας και μάλιστα μιλάμε (ή πάντως καποτε μιλούσαμε) διαλέκτους της ίδιας αρχικής γλώσσας, και όλοι λίγο ή πολύ μοιραζόμαστε κοινό γενετικό υλικό στο γονιδίωμά μας. Παρ' όλα αυτά, η αίσθηση ότι ανήκουμε σ' έναν ενιαίο λαό έχει χαθεί προ πολλού, ενώ κοινός παρονομαστής μας είναι σήμερα η αντίληψη όχι του τι είμαστε όλοι εμείς, αλλά του τι δεν είμαστε. Οι ρομά είναι εκείνοι που δεν είναι γκατζοί.

Για να το θέσω αλλιώς, από αυτή την οπτική γωνία όλοι μας, γκατζοί και ρομά, χωρίζουμε τον κόσμο σε ανθρώπους που άλλοι είναι γκατζοί και άλλοι δεν είναι. Ενώ όμως οι διαφορετικές μεταξύ τους ομάδες που δεν είναι γκατζοί αυτοαποκαλούνται ρομά, το όνομα αυτό δεν θεωρείται πάντοτε συμπεριληπτικό για όλους: δύο διαφορετικές ομάδες ρομά μπορεί ν' αρνούνται η μία για την άλλη ότι είναι κι εκείνη «αληθινοί» ρομά.

Αυτό μπορεί να είναι αποτέλεσμα κάθε λογής παραγόντων: της μεγάλης απόστασης στο χώρο ή στο χρόνο, της χρήσης διαφορετικών διαλέκτων της ρομανής ή και της εγκατάλειψής της, των πολύ ετερόκλητων επαγγελματικών ενασχολήσεων παλιότερα ή σήμερα, του βαθμού επιγαμίας με μη ρομά και άλλων. Οι ίδιες συμπεριφορές παρατηρούνται άλλωστε και σε πληθυσμούς γκαϊζών, επομένως ας μην μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ο προσδιορισμός του ποιοί είμαστε και τι είμαστε προκαλεί σύγχυση και στον έξω κόσμο! Μόλις τελευταία οι ακτιβιστές ρομά προσπαθούν να μεταδώσουν μια έννοια ιστορικής ενότητας μεταξύ των διαφορετικών ομάδων, αλλά προς το παρόν αυτό αποδεικνύεται δύσκολο να επιτευχθεί.

Gipsy, Gypsy, Romany, Romani και Rromani

Η λέξη Gipsy ή Gypsy προέρχεται από τη λέξη «Αιγύπτιος», η οποία γραφόταν με πολλούς τρόπους κατά τη διάρκεια του δέκατου έκτου και του δέκατου εβδόμου αιώνα: Egipcian, Egyrcian, 'gircian, 'gyrcian. Από τους τύπους που έχασαν το αρχικό E προέρχεται και η λέξη gypsy («γύφτος»), και αυτός είναι επίσης ένας από τους λόγους που γράφεται με μικρό αρχικό. Τούτο είναι ιδιαίτερα εμφανές στα αγγλικά, όπου τα εθνικά ονόματα κεφαλαιοποιούνται, και η γραφή του Gypsy ως gypsy βοήθησε απλώς να ενισχυθεί η κοινή αντίληψη ότι εμείς είμαστε ένας λαός που χαρακτηρίζεται από τη συμπεριφορά του μάλλον παρά από την εθνικότητά του.

Σπάνια είναι σήμερα η γραφή της λέξης με «i», δηλαδή Gipsy. Ο πρώτος σύλλογος που ασχολήθηκε με τη μελέτη του λαού μας, η Gypsy Lore Society που ιδρύθηκε το 1888, επέλεξε την ορθογραφία με «y» και τελικά αυτή επικράτησε μολονότι, όπως τονίζεται σε τούτο εδώ το βιβλίο, η χρήση της λέξης φθίνει έναντι της λέξης Roma(ni).

Η λέξη Romani, για τη γλώσσα ρομανή, μερικές φορές γράφεται στα αγγλικά Romany. Τούτη η γραφή έχει αφετηρία τον

Βρετανό συγγραφέα του δέκατου ένατου αιώνα, George Borrow, και από αυτόν διαδόθηκε. Η ορθογραφία της λέξης με το τελικό «i» μάλλον εισήχθη στα αγγλικά από τη *Gypsy Lore Society*, η οποία μάλλον υιοθέτησε τον τύπο που ήδη χρησιμοποιούσαν Γερμανοί, Γάλλοι και άλλοι Ευρωπαίοι μελετητές. Παρ' όλο που το τελικό «y» παραμένει συχνό, ιδίως σε λογοτεχνικά έργα, σήμερα όλο και περισσότερο θεωρείται παρωχημένο. Τα Ηνωμένα Έθνη, το Συμβούλιο της Ευρώπης, η Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου αλλά και οι ίδιες οι οργανώσεις των ρομά (εκτός από μια ή δύο στη Βρετανία) έχουν υιοθετήσει την ορθογραφία *Romani*. Ωστόσο, όλοι οι ορθογραφικοί τύποι υπάρχουν στην αγγλική βιβλιογραφία, και αυτό πρέπει να το θυμόμαστε όταν αναζητούμε στο διαδίκτυο με λέξεις κλειδιά υλικό σχετικό με τους ρομά. Επισημαίνω επίσης ότι στ' αγγλικά η σωστή προφορά της λέξης ρομανή γίνεται *ρόμανι* και επομένως κάνει ρίμα, για παράδειγμα, με τη λέξη *hominy*. Στ' αγγλικά η λέξη τονίζεται στην πρώτη συλλαβή, ενώ το «ο» προφέρεται σαν το «ο» του «hot» και όχι σαν του «roam» η του «Rome».

Μερικές φορές οι λέξεις *ρομ* και *ρομανή* γράφονται με διπλό αρχικό R, δηλαδή *Rrom* ή *Rromani*. Αυτό είναι μια σύμβαση που καθιερώθηκε στην ίδια τη γλώσσα ρομανή, επειδή διαφοροποιεί τον μακρό ήχο του «ρ» τους από τον πιο σύντομο ήχο του «ρ» που γράφεται με ένα R: για παράδειγμα, έχουμε τη λέξη *raj* (κύριος) και τη διαφορετική λέξη *rraj* (κλαδί), ή αντίστοιχα τις λέξεις *orimos* (κλοπή) και *orrimos* (φτώχεια), που είναι λέξεις με διαφορετικές σημασίες και προφέρονται διαφορετικά, και συνεπώς πρέπει και να γράφονται διαφορετικά. Έγιναν πολλές προσπάθειες ν' αναπαρασταθεί ο ήχος /rr/, δηλαδή το μακρόσυρτο «ρ», με το r, ή το r*, αλλά τελικά η χρήση του διπλού R επικράτησε, μάλλον επειδή δεν απαιτεί τη χρήση ασυνήθιστων συμβόλων τονισμού. Η χρήση του διπλού R δεν είναι τόσο συχνή σε άλλες γλώσσες. Η κυβέρνηση της Ρουμανίας πάντως την στηρίζει, επειδή βοηθάει στη διάκριση της λέξης *Rromani* από τη λέξη *Romania*.

Γκατζοί και άλλες ονομασίες των μη ρομά

Η πιο συχνή ονομασία στη γλώσσα μας για όλους τους μη ρομά είναι οι *γκατζοί*, στον ενικό αριθμό ο *γκατζός* (*Gadže*, *Gadžo*), παρ' όλο που υπάρχουν και αρκετές άλλες. Δεν πρόκειται για κύριο όνομα και ούτε είναι προσβλητική λέξη: απλά δηλώνει εκείνους τους ανθρώπους που δεν είναι ρομά. Συχνά συναντούμε επίσης στ' αγγλικά τη λέξη *gorgio* (η ίδια λέξη με άλλη ορθογραφία, κληρονομιά και αυτή του Τζωρτζ Μπάρροου), η οποία είναι ακριβώς ίδια και στη διάλεκτο ρομάνικαλ, των ρομά της Βρετανίας. Συνηθισμένες ορθογραφίες της λέξης *gorgio* είναι *gaujo*, *gawjo* και *gawja*, η τελευταία από τις οποίες αποδίδει καλύτερα την προφορά.

Τον δέκατο ένατο αιώνα οι αγγλόφωνες μελέτες για τους ρομά χρησιμοποιούσαν περιστασιακά ως δηλωτικό των μη ρομά τον όρο *gentiles*, δηλαδή «εθνικοί» ή αλλιώς μη χριστιανοί. Η χρήση του είχε ενισχυθεί εκείνο τον καιρό εν μέρει λόγω της υπέρμετρης ιεραποστολικής δραστηριότητας που αναπτυσσόταν μεταξύ των ρομά της Αγγλίας, έτσι ώστε να υπενθυμίζει τους μη χριστιανικούς και κατακριτέους τρόπους μας, κι εν μέρει λόγω της συχνής συσχέτισής μας με τους εβραίους. Σήμερα ο όρος σπάνια χρησιμοποιείται μ' αυτήν τη σημασία (ωστόσο βλ. και το αντίθετο επιχείρημα στα Matras 1998:8, και Nemeth 2002:70), και η χρήση του δεν συνίσταται. Εξάλλου τόσο οι ινδουιστές όσο και οι εβραίοι και οι μουσουλμάνοι είναι επίσης, για εμάς, γκατζοί.

Ερωτήσεις

1. Γιατί ποτέ δεν αποκαλούνταν οι ρομά με το πραγματικό τους όνομα;
2. Γιατί δεν παρατηρείται αίσθηση ενότητας μεταξύ των διαφορετικών ομάδων των ρομά, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει, για παράδειγμα, στους Εβραίους ή στους Αρμένιους της διασποράς;

3. Σε ποιο βαθμό αυτό το χαρακτηριστικό συναρτάται με τα σύγχρονα προβλήματα των ρομά;